

Patrimoni

Agua Xala i les termes romanes de Caldes de Malavella

Jordi Bohigas i Lluís Buscató

Logotip de l'empresa embotelladora d'aigua creada per Pau Estapé i Maristany, Agua Xala, on les termes romanes apareixen com a emblema comercial.

Vista parcial de les tasques d'excavació de les termes. La important capa de sediment calcaria que s'havia dipositat sobre les restes obligà a excavar a base de barrinades i cops de mall.

Actualment ningú nega la importància de les restes arqueològiques, i obertament no s'actua sobre aquestes amb voluntat de destruir-les, atès que hom s'arriscaria a incórrer en un greu delictes. Tanmateix, això no sempre ha estat així: fins fa relativament poc temps la normativa jurídica no protegia els elements històrics i arqueològics que pertanyien a un particular.

Aquesta situació començà a canviar cap a la darrerria del segle XIX, en què s'anà creant un estat d'opinió favorable a la protecció de les restes arqueològiques, bàsicament entre les elits culturals, que s'estengué posteriorment a sectors més amplis de la societat. Els elements històrics, artístics i arqueològics deixaren de veure's només com una nosa pel «sagrat dret de propietat» per esdevenir un element de prestigi i un valor afegit.

L'industrial Pau Estapé, de Can Xala de Masnou, va posar com a nom de la seva explotació el motiu amb el qual se'l coneixia

El procés de redescoberta, excavació i protecció de les termes romanes de Caldes és una bona mostra d'aquest ambient ja que, com veurem a continuació, va ser una actuació privada del seu propietari, l'industrial Pau Estapé i Maristany, que hi veié una oportunitat de posar en valor i prestigiar el negoci d'aigües minerals que havia endegat al tombant de segle, sense que els ens públics que teòricament havien de participar en la seva protecció fessin altra cosa que documentar tot el procés.

És clar que tampoc podem desvincular aquest ambient de la moda dels banys termals i la generalització del consum d'aigües mineromedicinals, gràcies a la millora del sistema d'embotellament de l'aigua.

Les termes romanes del puig de Sant Grau

Les restes de les termes romanes de Caldes de Malavella es troben situades, actualment, al centre del nucli urbà de la població, que està edificada a l'entorn de tres turons: les Moleres, les Ànimes i Sant Grau. Dins d'aquest espai urbà es troben gairebé una desena de brolladors d'aigües minerals bicarbonatades sòdiques, d'idèntic origen, les quals han condicionat l'hàbitat humà a la zona des de l'antiguitat fins als nostres dies. Concretament, les restes arqueològiques més destacades que es conserven són les d'un edifici termal situat al turó de Sant Grau, que rep aquest nom per l'ermita homònima que s'alça al seu cim. Quant a la seva conservació, actualment el seu estat és relativament bo, malgrat que s'hi fa necessària una ràpida actuació consolidadora. La preservació d'aquest conjunt obeeix al fet que les seves restes estructurals han estat parcialment reutilitzades, des de l'època medieval fins avui. A l'edat

mitjana foren integrades al castell de Caldes, del qual es conserva un mur i tres torres de planta circular. Posteriorment, les termes van ser utilitzades per encabir-hi un hospital, que es mantingué en funcionament fins al principi del segle XIX; d'aquí que el solar on es troben fos conegut com a «pati de l'Hospital». Finalment, sembla ser que durant la III Guerra Carlina el conjunt fou utilitzat com a quarter de cavalleria.(1) Aquesta llarga ocupació i utilització, doncs, fou amb tota seguretat el que evità que l'edifici fos emprat com a pedrera per a noves construccions fins a èpoques relativament recents, com ha succeït amb la major part de monuments d'origen clàssic del nostre país. Cal afegir-hi que el monument es trobava cobert per una important capa de concrecions calcàries, de manera que les seves estructures inferiors eren inaccessible als possibles espoliadors. D'aquí que les parts superiors de l'edifici, que encara eren visibles a mitjan segle XIX, hagin desaparegut totalment, mentre que les inferiors –piscina, part inferior de l'ambulacre i algunes habitacions– s'han conservat.

La destrucció d'un monument

Les dades sobre la redescoberta de l'edifici són nombroses i van des del final del segle XVIII fins al darrer terç del segle XIX. Tanmateix, el procés de destrucció de l'immoble es va iniciar a partir de la dècada de 1880, ja que en poc temps s'enderrocaren pràcticament tots els elements de les antigues termes que sobresortien del nivell del sòl. En concret, la destrossa començà a principi de 1881, en què l'Estat va vendre la finca a Joan Barceló per 406 pessetes. Davant d'aquesta situació, que feia preveure la desaparició de les restes romanes, l'escriptor i historiador

gironí Enric Claudi Girbal (1836-96) decidí intervenir-hi. Per evitar la venda envià cartes a la Comissió de Monuments de Girona i al governador civil, denunciant el fet i sol·licitant la seva intervenció, alhora que ho denunciava a la *Revista de Gerona*, en l'apartat «Notícies» del mes de març.(2) Tanmateix, malgrat que la Comissió féu arribar la seva queixa a la Real Academia de San Fernando per tal que intercedís i evités que la venda esdevingués ferma, aquesta actuació no obtingué els resultats desitjats, de manera que al cap de pocs anys el monument havia pràcticament desaparegut. Ja el 1894, durant una visita a Caldes, els membres del Centre Excursionista de Catalunya van trobar les termes de Sant Grau totalment enrunades a causa del reaprofitament de les seves restes com a pedrera.(3)

Una protecció impossible

Per entendre aquesta manca de protecció cal tenir present que no existia cap normativa protectora sobre el patrimoni històric i arqueològic. Bàsicament, l'únic precepte legal que hi havia era una *real cédula* inclosa en la *Novíssima Recopilación* de Carles IV (1803), que es limitava a atorgar a la Real Academia de la Historia les competències en la inspecció de monuments i a detallar com s'havien de recollir els objectes arqueològics que la casualitat oferís, però no entrava en l'espínós tema de la seva propietat. Aquesta situació es veié agreujada amb l'establiment del nou Estat liberal, que anà acompanyat de l'aparició d'una nova pràctica de la propietat, que la sacralitzava, alhora que es desamortitzaven multitud de béns que fins llavors havien restat a mans de l'Església o, com és el cas de les termes, dels ajuntaments. Aquesta actuació llançà al

lliure mercat multitud de béns històrics, mobles i immobles, que corrien greu perill de desaparèixer. Per fer front a la situació que ell mateix havia creat, l'Estat creà les comissions de monuments, que havien de vetllar per la protecció d'aquest patrimoni. Aquestes, però, a la pràctica actuaven com a simples comissions informatives, fet que s'afegia a la inexistència d'un marc jurídic que permetés intervenir dins de l'àmbit de l'esfera privada —que no arribà fins ben entrat el segle XX, amb la Ley de Excavaciones y antigüedades de 1911—. De fet, la normativa legal existent es caracteritzava per una deficient definició de l'àmbit d'aplicació, una escassa clarificació de les competències i una manca de mecanismes d'intervenció.(4) D'aquí que la capacitat d'actuació de les comissions en l'àmbit privat fos inexistent i que als seus membres només els quedés la possibilitat d'intentar influir en els òrgans polítics o bé intentar mobilitzar l'opinió pública amb els escassos mitjans de què disposaven, com ara la premsa.

Pau Estapé i Maristany i la recuperació del monument

El procés de recuperació de les termes romanes de Caldes el devem a la figura de l'industrial Pau Estapé i Maristany (1845-1918). Estapé procedia del Masnou, on posseïa una important fàbrica de filats anomenada popularment pel motiu familiar Can Xala, i fou batlle d'aquesta població en diverses ocasions. Al principi de la dècada dels noranta del segle XIX inicià la seva intervenció a Caldes, on intentà fer-se amb el control de la font anomenada dels Bullidors, propera al pati de l'Hospital.(5)

L'any 1894 obtingué un primer conveni d'ús sobre l'esmentada font, el qual, però, fou anul·lat per Reial ordre

Vista general del turó de Sant Grau a principi del segle XX, on destaquen la capella que dona nom al turó, a l'esquerra, i un pany de muralla i les restes d'algunes torres d'època medieval, a la dreta.

de 8 de gener de 1896. A conseqüència d'aquest primer fracàs, Estapé hagué de signar un nou conveni amb l'Ajuntament, que s'aprovà pel ministeri al final de 1898 i que també va ser objecte de recurs.(6) Alhora, inicià un procés de compres que li permeté apropiarse de tots els terrenys que envoltaven la font, de manera que l'any 1899, quan sol·licità la cessió al Ministeri de la Guerra de les muralles i torres de la fortificació medieval, ja controlava la quasi totalitat dels terrenys que envoltaven aquestes ruïnes.(7) Cal dir que per aquella època les aigües de Caldes ja havien adquirit un cert prestigi mercès a la tasca difusora iniciada pel doctor Modest Furest (1852-1939), propietari de la veïna font de Vichy Catalán, al puig de les Ànimes. Amb el benefici de la venda d'aigües, Furest es proposà la construcció, també per aquelles dates, del balneari homònim.(8) És en aquest context competitiu, doncs, que hem d'emmarcar l'adquisició de la font dels Bullidors, per tal de comercialitzar-ne

les aigües, i l'actuació protectora d'Estapé respecte a les termes romanes de Caldes.

El primer que cal dir és que la seva conservació sota diversos metres de runes i concrecions calcàries no era cap secret: alguns dels investigadors que havien estudiat el jaciment ja plantejaven aquesta possibilitat. D'aquí que l'any 1897 es comencés a netejar el conjunt i es localitzessin les primeres restes. Aquesta primera actuació va ser difosa mitjançant un breu article publicat a *La Vanguardia* pel periodista Antoni García Llansó.

També el competidor d'Estapé, el Dr. Furest, havia utilitzat els mitjans periodístics i culturals de l'època per difondre les bondats del seu producte. Alhora, havia aprofitat les troballes arqueològiques realitzades al turó de les Ànimes l'any 1880 per adquirir un cert *pedigrí*, com es palesa en la memòria escrita per Lluís Marià Vidal el 1882 sobre la font de Vichy, on aquestes troballes ocupaven una secundària però destacada posició.

El plet entre Vichy Caldense i Vichy Catalán sobre la denominació de les aigües de Caldes es va allargar durant anys

La lluita per l'aigua

L'actuació d'Estepé va ser vista com una intromissió en el negoci de les aigües. Fins i tot algun particular (probablement el mateix Furest) esgrimí l'argument de la protecció del patrimoni per tractar d'impedir-la. El 14 de febrer de 1900 el *Diario de Gerona* (DdG) encetà la polèmica alertant la Comissió de Monuments de l'intent d'alienació per Pau Estapé d'un pany de la muralla de Caldes i d'unes torres: «Tienen demasiada importancia histórica aquellos restos para que no baste esa indicación para que la Comisión de Monumentos haga lo que deba para evitar su desaparición». Pocs mesos després, l'argument per obstaculitzar el negoci d'Estepé era tot un altre: una nova informació publicada al mateix mitjà (DdG, 29 de juliol) alertava la població de Caldes de la pèrdua dels drets d'aprofitament comunal de les aigües dels Bullidors si aquestes eren declarades «d'utilitat pública». A mitjan octubre, el mateix Estapé sortí al pas de les acusacions, que, segons ell, provenien totes del propietari «de otro manantial de Caldas» interessat a

perjudicar-lo. En una carta adreçada al director (DdG, 16 d'octubre) desmentí les acusacions de què era objecte afirmant que al darrere de tot plegat hi havia la mateixa persona que havia promogut un recurs d'alçada contra el conveni amb l'Ajuntament, fet que li impedia la construcció d'un altre gran hotel-balneari.

A principi de gener de 1902 les aigües de la font dels Bullidors van ser finalment declarades d'utilitat pública per la Diputació de Girona, exclusivament per al seu envasament i amb la condició expressa de respectar sempre els drets dels veïns de Caldes sobre l'esmentada font, d'acord amb el conveni subscrit amb l'Ajuntament. I una reial ordre de 30 de juliol de 1902 concedí a Pau Estapé l'autorització per vendre les aigües amb el nom de Vichy Caldense. Pocs mesos després, però, a causa d'una demanda de l'empresa Vichy i del Govern francès, una altra reial ordre (de 26 de maig de 1903) anul·là les anteriors autoritzacions d'ús de la marca registrada Vichy per a les dues fonts de Caldes. Això va fer que Estapé canviés la denominació de les seves aigües per la d'Agua Xala,

en referència al motiu amb què se'l coneixia i que també donava nom a la seva fàbrica de filatures i teixits del Masnou. El plet sobre la denominació de les dues aigües Vichy de Caldes s'allargà durant anys. El prestigiós advocat –i futur president de la República espanyola– Niceto Alcalá Zamora hi va intervenir en defensa dels interessos de Furest, i finalment els tribunals donaren la raó a Vichy Catalán, però no a Estapé, que va acabar optant per la denominació d'Agua Imperial. Tota una declaració d'intencions...

Norbert Font i Sagué i l'excavació de les termes romanes

Un cop solucionada l'adquisició de tots els terrenys que envoltaven la font, Estapé pogué iniciar les excavacions del conjunt del pati de l'Hospital, activitat que encarregà al jove prevere Norbert Font i Sagué (1873-1910). Tot i que llavors encara era un simple estudiant de ciències naturals de la Universitat Central de Madrid, Norbert Font s'havia guanyat un prestigi com a historiadore i geòleg en el marc de l'excursionisme. S'escau també que era deixeble de Lluís Marià Vidal, l'enginyer de mines a qui Furest havia encarregat, uns anys abans, la memòria geològica de les seves aigües. Font, doncs, afegia al prestigi professional del seu mestre el talent d'un jove explorador de renom gràcies a les seves gestes com a espeleòleg i el seu activisme en els ambients catalanistes. Estapé tampoc era estrany a aquest moviment, ja que havia assistit a una de les assemblees de la Unió Catalanista, concretament a la de Girona de 1897. En aquells moments l'arqueologia catalana encara no s'havia deslligat de l'òrbita de la geologia, la qual cosa explica que s'encarregués a un geòleg aquest afer. Per altra banda, i en el cas particular de les fonts de Caldes, Font

Gravat de les restes de les termes romanes de Caldes a la dècada dels vuitanta del segle XIX. En pocs anys tot allò que sobresortia del terra desaparegué, i les restes van se reutilitzades com a material de construcció.

Retrat del prevere
Norbert Font i Sagué
(1873-1910),
geòleg i historiador.

aportava com a valor afegit la seva formació específica en l'àmbit de la hidrologia subterrània, aconseguida durant els anys d'excursions espeleològiques en el marc del CEC.

Font i Sagué aprofità les vacances d'estiu de 1902 per iniciar la feina que li havia encomanat Pau Estapé. Curiosament, els resultats de l'excavació no es van donar a conèixer fins a final de setembre de 1903, en què tota la premsa gironina se'n va fer ressò.⁽⁹⁾ Les excavacions es dividiren en dues fases clarament diferenciades. En una primera actuació es procedí a buidar en extensió la zona, i es van extreure uns dos metres de runes, fustes carbonitzades, fang i sals dipositades per les aigües. Fou durant aquesta actuació que es localitzaren els materials arqueològics que Font descriu en els seus treballs: ossos, restes ceràmiques (algunes amb inscripcions), claus i altres materials de coure, un *pondus* (pes per al teler), alguna bala i un important monetari que anava des de l'època romana fins al segle XVIII. L'actuació, doncs, es limità a un simple buidatge, sense que Font en fes cap dibuix, croquis o portés cap mena de diari d'excavació, excepte una petita planta del jaciment (cal aclarir, però, que per

aquelles dates aquesta no era encara una pràctica habitual entre els arqueòlegs). Un dels punts on destacà fou en l'ús de la fotografia per documentar els avenços i resultats dels treballs. En definitiva, tot plegat permetia tenir una visió de conjunt del monument, però no de detall. En una segona fase, a la vista d'aquests resultats i davant el fet que el conjunt es trobava cobert per una capa de sals minerals de més de 0,50 m, tant l'excavador com el propietari s'hagueren de plantejar com continuar. Concretament, és en aquest punt on destaca el geni i la inventiva de Font, així com la seva visió geològica i conservacionista, ja que d'acord amb el propietari va decidir netejar només una meitat de la piscina, «a força de cops de mall, escarpes i barrires»; així va obtenir una visió general de com havia estat originalment, alhora que es conservava la seva imatge com a «rarsa» geològica. En definitiva, si bé Font no fou un innovador pel que fa a la tècnica d'excavació utilitzada, sí que ho fou quant a la visió proteccionista que tingué del monument i per la voluntat de conservar-lo per tal que pogués ser visitat i comprès per les generacions futures, alhora que també destacà per la seva voluntat de difondre la descoberta fora dels àmbits acadèmics.

Els resultats

Tal com sempre feia amb els seus treballs, Font donà als resultats de l'excavació una gran difusió. Notes i articles sobre la geologia de Caldes i l'excavació aparegueren a *La Il·lustració Catalana*, el *Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural*, el *Butlletí del Centre Excursionista* (BCEC), etc. A final d'any va pronunciar una conferència als locals del Centre Excursionista de Catalunya, on llegí la seva *Memòria científic-històrica sobre Caldes de Malavella*

y son manantial «els Bullidors», escrita per encàrrec de Pau Estapé. La memòria estava dividida en dues parts: un estudi topogràfic i geològic, on acabava provant que les causes de l'emergència dels Bullidors de Caldes «foren les mateixes que determinaren l'aparició de les aigües del Vichy francès»; i una història de la font que es remuntava a la prehistòria (BCEC, gener de 1904). En aquest estudi Font s'inspirà en la memòria «geològica» escrita pel seu mestre Vidal a la qual ja hem fet referència, *Aguas termales de Caldas de Malavella* (1882). Vidal l'havia escrit —per encàrrec de Modest Furest— quan era enginyer en cap de mines de la província de Girona. En concret, l'opuscle formava part d'un estudi col·lectiu encarregat també a Frederic Trèmols i Joan Giné i Partagàs.

A més, seguint els passos de Fruet, Estapé encarregà a quatre especialistes de diferent formació acadèmica un estudi analític de la seva font, que aparegué el 1904 amb el títol d'*Agua Xala del manantial «Els Bullidors» de Caldas de Malavella (Gerona) antes denominada Vichy Caldense, propiedad de Pablo Estapé y Maristany. Memoria científico-histórica, análisis químico, cualitativo y cuantitativo y estudio terapéutico*, en el qual, a més de Font i Sagué, hi participaren el prestigiosos químics Ramon Codina i Länglin i Francesc Novellas i el metge Josep Presas.

En definitiva, aquest seguit d'actuacions no pretenia sinó prestigiar l'empresa que pagava la intervenció, com es pot deduir d'aquest fragment final de l'article de Font i Sagué aparegut a *La Il·lustració Catalana*:

«Desde ara, donchs, y gracias al interés de D. Pau Estapé [...] tenim a Catalunya un nou monument romà. Lo qu'ell ha fet pera desenterrarlo y posarlo en condiciones de ser visitat y admirat per tothom, es tant més d'agrahir quan allí a Caldes mateix, y

Estapé va convertir les restes romanes dels Bullidors en la bandera del seu producte i el logotip de la seva empresa

Vista parcial del conjunt arqueològic de les termes de Caldes un cop finalitzada l'excavació, on es percep la diferència entre la part alliberada de la crosta calcària, a l'esquerra de la imatge, i la part encara coberta, a la dreta.

en altres llocs hont s'han trobat obres semblants, ò no se n'ha fet cas ò s'han malmès. ¿Es que per ventura'l negoci està renyit ab l'art y la historia? No ho creu axís el Senyor Estapé y no ho creyem tampoch nosaltres al dirli que'ab el desenterrament y conservació de la piscina romana ha fet la mellor propaganda de sa Aygua Xala del manantial Els Bullidors, el mateix precisament qu'ara farà vint sigles servirà pera omplenar aquella, y qu'ara servirà per omplenar milers y milers d'ampolles.»(10)

A tall de conclusió

L'industrial Pau Estapé, que com hem vist era un home format i imbricat en la cultura de l'època, era plenament conscient que si volia vendre el seu producte era necessari dotar-lo d'un cert prestigi entre els ambients selectes de l'època. Per això va seguir el camí obert per la seva competidora més immediata: l'aigua de Vichy Catalán. De fet, Estapé seguí els passos de Modest Furest, tant pel que fa a

l'aprofitament d'aigües —amb la voluntat de convertir l'explotació en un balneari— com al nom de l'explotació (Vichy Caldense) i a l'encàrrec d'un estudi historicocientífic de la font a prestigiosos especialistes. Alhora, tal com Modest Furest havia fet amb el geòleg Lluís M. Vidal, Estapé va encarregar la part geològica al deixeble de Vidal, mossèn Norbert Font i Sagué. La memòria contenia, a més, els resultats de l'excavació del jaciment romà adjacent que havia dirigit el mateix Norbert Font.

Tanmateix, Estapé anà més enllà i decidí convertir les restes romanes dels Bullidors en la bandera del seu producte i no en un mer element més. D'aquí que promogués l'excavació, conservació i adequació per a la visita de les termes romanes de Caldes, alhora que les convertia en el logotip de la seva empresa, perquè, com molt bé deia Font i Sagué, «la cultura no ha d'estar renyida amb els negocis».

Jordi Bohigas i Maynegre

i Lluís Buscató i Somoza són historiadors.

Notes

1. LLINÀS, Joan; MERINO, Jordi; MONTALBÁN, Carme, «Les termes romanes de Sant Grau (Caldes de Malavella). Novetats arran de les excavacions de 2002», *Quaderns de la Selva*, núm. 16 (2004), p. 69-89.
2. «Sabemos que en una de sus últimas sesiones la Comisión Provincial de Monumentos, conforme con las gestiones del Sr. Inspector de antigüedades, acordó reclamar contra la venta de la finca subastada recientemente, sita en Caldes de Malavella, de la cual forman parte los interesantes restos de baños o termas romanas, de que ya tienen noticia nuestros abonados». *Revista de Gerona*, volum V (1881), p. 118. I també: *Boletín Oficial de la Provincia*, 16 de març de 1881.
3. PAGÈS, Pere, «Excursió a Caldes de Malavella», *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya IV*, Barcelona, 1894, p. 109 i següents.
4. MUÑOZ COSME, Alfonso, *La conservación del patrimonio arquitectónico Español*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1989, p. 17. Sobre la manca de capacitat d'actuació de les Comissions de Monuments, vegeu GANAU I CASAS, Joan, *Els inicis del pensament conservacionista a l'urbanisme català*, Barcelona, Abadia de Montserrat, 1992, p. 31.
5. El geòleg Lluís M. Vidal en feia la següent descripció: «Ésta se encuentra dentro de la población; nace al nivel del suelo, en un callejón donde se ve abierto un pequeño depósito de forma alargada, y acuden á ella las mujeres, utilizándola para cocer legumbres y demás usos domésticos. Del fondo sucio y cenagoso de esta balsa, se desprenden las burbujas que revelan el nacimiento de agua termal. Por la proximidad de esta fuente á las ruinas de las antiguas termas romanas que se conservan dentro de la villa, es de creer que se surtían de ella para los baños, sobre todo sabiendo que su caudal era antiguamente mucho más considerable que hoy» (VIDAL, Lluís M., *Reseña geológica y minera de la provincia de Gerona*, Madrid, Imp. de M. Tello, 1886, p. 40).
6. Arxiu Municipal de Caldes. Fons Aigua. Còpia mecanografiada del conveni subscrit entre l'Ajuntament de Caldes i Pau Estapé i Maristany el 9 de gener de 1899.
7. ACA. Comandància d'Enginyers. Lligall 73. Caldes de Malavella, *Adjudicación antiguas murallas*. 1900.
8. Vegeu POMÉS, Jordi [et al.], *Modest Furest, fundador de Vichy Catalán. Biografia i relats*, Girona, Competium, 2003; i PIERNAS, Natàlia [et al.], *Font de salut: Història del Vichy Catalán*, Barcelona, Edicions 62, 1997.
9. *Lo Geronès* el dia 27 de setembre, i *La Lucha* el dia 29.
10. FONT, N., «Troballes arqueològiques de Caldes de Malavella», *La Il·lustració Catalana*, any I, 1903, p. 290.